

УДК 329.73

Б. А. Філатов
кандидат юридичних наук,
громадський діяч,

член Опікунської ради Європейської асоціації українців

ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ЦІННІСНІ КРИТЕРІЇ ІНСТИТУЦІЙНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПАТРІОТИЗМУ

Постановка проблеми. Патріотизм у політичній сфері виступає важливою тематикою сучасних наукових розробок. Основними напрямками вивчення цієї теми у політологічному науковому середовищі є потенціал патріотизму як чиннику політичної мобілізації, вплив патріотичних гасел та риторики на політичний розвиток окремих країн світу. Філософські та світоглядні засади патріотизму у національному й глобальному вимірах відзначаються спільним критерієм для віднесення певних відомостей про політичну поведінку та її ідентифікації як патріотичної. Важливим також є функціонування смислів патріотизму у ціннісному та ідеологічному вимірах. Попри статичність класичного визначення патріотизму як певних почуттів громадян до своєї батьківщини, ціннісні компоненти патріотичних доктрин, які знаходять свій вираз у політичній діяльності, проходять етапи змін у трансформації. Особливе зацікавлення у межах сучасних політичних наук викликає вплив ідеологічних та ціннісних складників патріотизму у виборі інституційної моделі діяльності політичних сил та органів політичного управління. Ці інститути спрямовані на реалізацію патріотичних політичних доктрин та представництва інтересів громадян, які мають подібні погляди. Ідеологічний аспект політичних втілень патріотизму пов'язує різні ідейні традиції з актуальним соціальним змістом патріотизму. Ціннісний компонент визначає конфігурацію політичних вимог патріотичних сил та індивідів у конкретному суспільстві й державі. Ідеологічний та ціннісний контекст інституційних проявів патріотизму у політиці дає змогу визначити перспективу підтримки тих чи інших напрямків трансформації демократичних держав, а також надати визначення мотиваційних основ технократичного управління на глобальному рівні.

Аналіз останніх досліджень. Ідейні та ціннісні засади політичного патріотизму вивчали такі вчені, як Д. Аджемоглу та Дж. Робінсон [1], В. Горбулін [3], Ю. Древаль [4], С. Крилова [5], Д. Медяник [7], О. Петрос [8], Я. Печенка [9], Н. Ротар [10]. Ними були розглянуті інституційні чинники занепаду націй, особливості сучасного світового порядку, сучасний стан демократії участі, соціально-філософські аспекти естетизації соціальної ідентифікації людини, правлячі партії, локальні групи інтересів, парламент як форма соціально-політичного представництва інтересів, політичні ідентичності у сучасній Україні тощо. Однак, подальшого розгляду потребує специфічний взаємовплив ціннісних та ідеологічних аспектів диференціації політичних форм патріотизму у сучасному перехідному суспільстві.

Метою статті є встановлення ідеологічно-ціннісних компонентів політичного патріотизму у його ін-

ституційних формах. Завданням статті є ідентифікація ідеологічних та ціннісних варіантів політичного патріотизму у сучасному світі й Україні.

Виклад основного матеріалу. Ідеологічні засади патріотизму вступають до числа найбільш важливих мотиваційних складових мотиваційної поведінки. Особливо наочно ціннісне та ідеологічне багатоманіття патріотизму проявляється у кризові етапи політичного розвитку, а також у вирішальні моменти політичних трансформацій. Як свідчить політична ретроспектива країн постколоніального типу, у XX столітті розвиток національного визвольного руху на засадах секулярного націоналізму був порівняно рідким явищем. Ідеологічні концепти конфесійного фундаменталізму, лібералізму тощо, були спрямовані на включення традиційних суспільств в орбіту європейської модернізації. На цій основі виникали суперечності між ціннісно-культурним тлом національно-визвольних рухів й новітніми ідеологічними доктринами. Як стверджує знаний український політолог О. Майборода, «гандизм проповідував ненасильницький шлях боротьби за національне визволення, тобто соціальний і національний пацифізм, який мав стати складовим компонентом індуської національної ментальності. Однак пацифізм був несумісний з ідеєю світової пролетарської революції і доктриною диктатури пролетаріату, яка має встановлюватися через повстання, насильницьким шляхом. Ворожість Комінтерну до пацифізму була задекларована в умовах вступу до цієї організації» [6, с. 343].

Ідеологічні та ціннісні складові сучасного політичного патріотизму вступають у різноманітні форми взаємодій та забезпечують вплив на формування політичних інститутів й розвиток політичного процесу. Якщо розглядати концептуальне ядро ідеологій, то взаємодія із патріотизмом як із додатковою соціальною умовою дозволяє більш ефективно поширювати певні пропагандистські положення. Натомість ціннісне тло суспільства виступає засобом вивільнення додаткового потенціалу підтримки чинного режиму, у тому числі у кризових ситуаціях. Розглядаючи світову політичну ретроспективу, можна побачити, що мобілізаційний потенціал ціннісних засад патріотизму нерідко використовувався з метою символічного єднання нації в умовах збройної загрози та небезпеки знищення держави. Як стверджують фахівці Інституту національних і етнополітичних досліджень ім. І. Кураса, «Радянський Союз під час війни заради патріотичної мобілізації населення інструментально використовував етнічну специфіку і слов'янських (встановлення компромісу з православною церквою, винесення релігійних символів на лінію фронту), і неслов'янських (найвідоміший факт – припинення

розкопок гробниці Тимура аби вгамувати психологічного бродіння серед населення Середньої Азії, яке вважало, що саме «порушення спокою» великого полководця спричинило війну з Німеччиною) народів» [6, с. 354]. Це свідчить про значну стереотипізацію етнічного світогляду у політичному управлінні.

На відміну від періодів різкого напруження політичної системи у перехідні періоди, у період відносної політичної стабілізації та збереження статусу-кво (нормативного функціонування політичної системи), ідеологічні засади є вирішальними для вирівнювання поглядів та уподобань громадян, забезпечення легітимності та підтримки діючого режиму. Такий підхід був властивим для багатьох авторитарних і тоталітарних країн у XX і XXI століттях. Як зауважує О. Майборода, «здійснювана радянським режимом у новопродбаному просторі свого впливу ідеологічна гомогенізація відбувалася у супроводі зміцнення етнічної ідентичності тих держав, що потрапили до так званого соціалістичного табору. Більшість країн Європи, країни Північної Америки залишилися демократичними, а відтак відданими принципам культурної плюралістичності і свободи вибору культурних зразків» [6, с. 356].

На відміну від авторитарних практик влади, для яких властиві утиски політичних опонентів на основі загрози або прямого застосування насильства, у демократичному суспільстві особливо важливим підґрунтям патріотичних поглядів є ціннісний плюралізм, який дозволяє представникам різних етнічних і конфесійних груп сповідувати положення світського або громадянського націоналізму незалежно від етнічної приналежності. Етнополітичний самовираз постколоніальних країн засвідчує, що нові нації нерідко обирають певні ідеологічні концепції обґрунтування свого існування у зв'язку з наявністю багатоманітних політичних сил або тенденцій запозичення ідеологічних концептів. При цьому слід брати до уваги, що модерністські політичні ідеології можуть впливати на політичну поведінку порівняно освіченого й культурного населення у випадку наявності низьких цивілізаційних стандартів розвитку суспільства. «Спусковим гачком» політичних патріотичних дій населення можуть стати конфесійні та інші соціальні цінності. Вітчизняні автори цього зв'язку наводять як приклад погляди Фанона, які були певною мірою типовими для тих, хто намагався ідеологічно концептуалізувати симбіоз аборигенної культурної примордіальності та європейської модерності у ситуації конфлікту між їхніми носіями [6, с. 362].

Політичні перетворення у сучасній Україні свідчать, що розвиток суспільства шляхом демократичних реформ та згідно з європейським вектором, потребує цілеспрямованих зусиль щодо подолання ідеологізованих доктринальних настанов опору українській державності. Мають бути подолані певні проімперські та пострадянські ідеологічні настанови, які впливають на поведінку та цивілізаційний вибір громадян. Особливо це стосується тих політичних суб'єктів, хто пов'язаний із прийняттям державних рішень. Рівень наблизеності суспільства до певної цивілізації створює умови формування поглядів населення, спрямованих на захист своєї території у суто ліберальному

змісті. Політичний лібералізм багато у чому подібний до політичного патріотизму, оскільки транслює цінності та пріоритети особистої й національної свободи. У глобальному вимірі це означає абсолютний пріоритет індивідуальних прав над суверенітетом спільнот. У такому випадку схильності суспільства до ліберальних цінностей, впорядкування відносин між громадянами можливі на основі індивідуального досягнення значення ліберальних ідей.

Багато країн Центральної Європи та інших посткомуністичних країн світу пройшли шлях деідеологізації, спрямованої на сутнісну, а не формальну зміну символічних форм політичної та державної ідентичності. Умовою успішних демократичних перетворень стало широке розуміння ціннісного коду у суспільстві та переходу на засади прав людини, демократії, вільного підприємництва, самореалізації особистості тощо. З активацією даних ціннісних настанов змінився і вектор інституційної еволюції багатьох країн у сферах державного та політичного управління, місцевого самоврядування, співпраці з іншими державами. Таким чином, ціннісне тло патріотизму у кожній країні стає умовою її внутрішньополітичного й зовнішньополітичного розвитку.

Одним із важливих аспектів комплексної модернізації українського суспільства є добір патріотичних кадрів. Як зазначають сучасні українські вчені, «більше уваги слід приділяти кадровим питанням з метою недопущення поширення антиукраїнської пропаганди і міфологем «руського мира» у школах й університетах. Кадровий ресурс має формуватися на засадах патріотизму, відданості своїй справі й послідовної громадянської позиції» [14, с. 227].

Поширення ціннісних засад патріотизму неможливе без сприйняття культури політичної дискусії, висловлювання політичних позицій і думок. Саме така політична культура формує ціннісну прихильність громадян до практик політичної діяльності, які можуть істотно раціоналізувати політичні взаємодії. Саме такий зміст інституційного втілення патріотизму є прогресивним відносно вузького етнічного або конфесійного тлумачення. На думку вітчизняних фахівців, «модернізацію слід розуміти насамперед як створення новоевропейських ціннісно-нормативних та інституційних форм, започаткованих новоевропейською добою і розвиненими сучасними суспільствами. Зрештою, це проекти «модернізації», які передбачають нові форми легітимації ціннісно-нормативної системи суспільства та його інституційних форм як соціальних і системних інтеграцій суспільства» [14, с. 243].

Розвиток модерного та постмодерного політичного патріотизму визначають не лише аспекти прихильності до певних різновидів політичних взаємодій, але також ціннісні основи громадянства й толерантності. За умови поваги до цих принципів, патріотичні сили можуть збільшувати свій вплив незалежно від ідеологічних і програмних засад. Принципи патріотизму стають своєрідним простором громадянської просвіти в умовах демократичних перетворень та формування нової національної ідентичності.

Особливістю сучасного наукового дискурсу щодо патріотизму є зв'язок із цивілізаційними аспектами політичного вибору громадян. Ситуативні контекстні

положення політичної теорії цивілізації нерідко стають предметом конкретних обговорень політичних сил та чинником індоктринації міжцивілізаційного конфлікту [3]. В умовах сучасної боротьби за українську незалежність виникає ситуація ідеологічного тиску на цивілізаційні цінності, які нібито побутують у національній культурі. Громадянські й модерні розуміння патріотизму можуть служити основою спростування маніпулятивних ідеологем і поширення практик адекватного сприйняття реальності, формування необмеженого світогляду. Цивілізаційний підхід у сучасних умовах є певним відповідником класового підходу у середині ХХ століття, що не відповідає інтересам національної консолідації в Україні на основі цінностей громадянства й демократичного вибору. На думку українських учених, «громадянське визначення української нації доводить, що тут ідеться не просто про цінності європейського суспільства, а про ті з них, які узасадничені принципом універсалізації, а це, своєю чергою, означає, що європейські цінності як універсалістські стають ціннісним складником самоідентифікації українців. Про це свідчить також і підвищення толерантності серед наших громадян у стосунках і відносинах із громадянами різних національностей» [14, с. 246].

Цінності як підґрунтя сучасного політичного патріотизму визначають можливості сприйняття або несприйняття певної моделі суспільного розвитку. В умовах втрати чинності тоталітарною індоктринацією та слабкості трансляції державотворчих цінностей у світогляді громадян, набувають особливого значення локальні цінності місцевої громади та особливості індивідуального соціального досвіду. Саме ці засади стають основою формування локального патріотизму, як втілення цінностей захисту і розвитку місцевої громади, з якої населення ототожнює себе й майбутнє нових поколінь. У цьому контексті може зіграти роль ідейного імпульсу концепція сталого розвитку, яка знаходить поширення у сучасному світі.

Аналіз конкретних локальних спільнот підтверджує тезу про те, що моноідеологічна індоктринація суспільної свідомості у ХХІ столітті можлива лише за умови авторитарного контролю над ЗМІ та інформаційним простором у цілому. В умовах демократії громадяни здійснюють вибір на основі альтернативних картин політичної реальності. При цьому їм властива суб'єктивність оцінок та вплив особливостей локального світогляду. У цьому контексті цінності набувають більш стабільного характеру, ніж пропагандистські тези чи ідеологічні положення. Ці особливості проявляються на матеріалі інституційної диференціації конкретних місцевих громад в Україні. Згідно з Н. Ротар, «людина може мати європейську ідентичність на основі сприйняття спільної культури, але, тим не менш, відкидати ЄС як політичний інститут. Європейська ідентичність багато у чому залежить від інформації щодо природи подібності з іншими європейцями або легітимності політичного актора/інституту, який претендує на асоціацію з європейською ідентичністю» [10, с. 9].

Локалізація та індивідуалізація суспільних цінностей призводить до автономного прийняття рішень щодо політичної участі та формування оцінок за ди-

хотимією «свій-чужий» в умовах політичного вибору. На цій основі політичний патріотизм може здобути як прихильників, так і супротивників. Це залежить від конфігурації політичного інституту, який здійснює мобілізацію громадян до політичної діяльності (партії, руху, групи інтересів тощо).

Спрямованість політичної комунікації на реалізацію потенціалу громадян як патріотів певної території або держави чи нації передбачає врахування їх оцінки політичних інститутів з прагматичної точки зору. В умовах трансформаційної демократії певну роль можуть зіграти етатистські підходи, які спрямовують зусилля громадян на державотворення та підпорядкування власних інтересів державним. Водночас добровільна та самоорганізована політична діяльність має набагато більший потенціал ніж спроби примусового ідеологічного залучення. Доступ до певних політичних інститутів має збігатися з конкретними політичними інтересами громадян. На думку Н. Ротар, «більшість чернівчан фактично заперечували можливість бути носіями інших, ніж демократичні, у ціннісному вимірі, політичних ідентичностей. На нашу думку, такі оцінки є свідченням наявності ознак розриву з тоталітарним минулим, за якого вибори не передбачали вибору» [10, с. 20].

Таким чином, аналіз ідеологічних та ціннісних детермінант сучасного патріотизму призводить до думки про поступове врівноваження ідеологічних та ціннісних пріоритетів інституційної диференціації самовиразу громадян у суспільстві демократичних трансформацій.

Макрорівень системи демократичного політичного представництва виступає сукупністю інституційних спільнот, які підтримують діючий порядок та вирішують свої завдання та інтереси внаслідок наявного статусу-кво. Рівень місцевих громад виступає тим інституційним рівнем, який формує макрорівень на основі поєднання з низкою інших подібних громад. Від їх функціональності залежить сприйняття дієвості системи макропредставництва в усій суспільній системі. Політичний патріотизм місцевого й регіонального рівня скріплює макросистему демократичного політичного представництва локальними і місцевими смислами, додає їй стійкості і збалансованості. Н. Ротар стверджує, що для громадян членство у партії може бути однією з основних форм здійснення впливу на політичну систему; каналом для публічного декларування власних ціннісних чи ідеологічних позицій; можливістю підвищення власних статусних позицій у суспільстві; видом професійної діяльності» [10, с. 43].

Видозміна класичних ідеологій, їх еkleктичне застосування у політико-комунікаційних стратегіях, зміна ідеологічних векторів багатьма класичними й новітніми політичними силами в усьому світі призводить до тієї думки, що інституційне втілення політичного патріотизму залежить від умов не лише конкретної країни, але й конкретної локальної спільноти чи територіальної громади. Місцевий та регіональний «патріотизми» є неповною мірою дослідженими у сучасних політичних науках. Однак, потенційно – це важливий ресурс для підтримки державотворення, легітимації масштабних демократичних реформ та

економічної модернізації. На противагу ідейним настановам минулого, вагомим значення набувають прагматичні ціннісні орієнтації населення щодо політичної участі, підтримки на цій основі конкретних політичних інститутів (партій, громадських рухів тощо). Зі збільшенням можливостей реалізації критичності та самодостатності політичної свідомості громадян, її конституювання буде відбуватися на суто патріотичних ціннісних засадах.

Висновки. Ідеологічні засади політичного патріотизму зазначають специфіку використання патріотичних положень і гасел конкретними політичними інститутами, партіями, громадськими організаціями і рухами, об'єднаннями захисту інтересів, локальними самоврядними спільнотами тощо. Якщо у XX столітті основними ідеологічними конструктами, які поєднувалися із базовими засадами патріотизму, були націоналістичні, консервативні й конфесійні доктрини, то у XXI столітті патріотичну риторичку інтегрують до своїх ідейних засад лівої й ліберальної політичної сили. Метою використання ідейної гібридності у політико-комунікаційних технологіях, є спроба підвищити популярність ідейних систем, які втрачають своє значення у контексті політичної постмодернізації.

Політичні цінності становлять більш глибинний рівень інституційних мотивацій сучасного політичного патріотизму. Цінності розкриваються у сучасних політико-культурних концепціях і належать до глибинних шарів людської свідомості. У політичних цінностях відображаються архетипи політичного патріотизму захисного типу, спрямованого на звільнення героїчної, або службової етики. Ціннісний аспект політичного патріотизму може впливати на тривалість підтримки тих чи інших політичних сил у суспільствах із важливими традиційними соціальними формами. Прикладом є азійські держави: Японія, Південна Корея, Індія, в яких ціннісні засади традиціоналізму поєднуються із модерністською демократичною політичною системою. Для сучасної України в умовах захисту національної державності та відстоювання європейського вектору розвитку актуальними є, насамперед, ціннісні аспекти політичного патріотизму. Цінності свободи та захисту прав людини, індивідуальної ініціативи, з одного боку, відповідають європейським ціннісним критеріям, а з іншого боку – відповідають архетипам українського етносу, який здійснював тривалу боротьбу за національну державність. Саме на цій основі має відбуватися і вибір конфігурації патріотичних політичних сил, які мають забезпечити консолідацію суспільства. Перспективою подальшого розвитку проблеми, порушеної у даній статті, є вивчення політико-культурних засад патріотизму у трансформаційних суспільствах.

Література

1. Аджемоглу Д., Робінсон Дж. Чому нації занепадають. К.: Наш Формат, 2016. 472 с.
2. Бедрак Н. М. Комунікативний вимір політичного представництва Актуальні проблеми політики. 2014. Вип. 53. С. 173–183.
3. Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світу порядку. Дзеркало тижня. 2016. № 30. 27 серпня.

4. Древаль Ю. Д. Демократія участі та політичне представництво. Актуальні проблеми державного управління. 2012. № 2. С. 203–209. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdu_2012_2_30.

5. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз). Ніжин: Аспект-Поліграф, 2011. 344 с.

6. Майборода О. М. Етнічність у міжнародній системі. К.: ППІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. 448 с.

7. Медяник Д. В. Правлячі політичні партії в умовах кризи системи політичного представництва. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. 2012. Вип. 3. С. 226 – 232.

8. Петрос О. М. Інституціалізація представництва груп інтересів у системі державної політики соціального захисту на місцевому рівні. Теорія та практика державного управління. 2009. Вип. 1. С. 88 – 91.

9. Печенка Я. Парламент як форма соціально-політичного представництва інтересів. Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Філософія. Соціологія. Політологія. 2013. Т. 21, вип. 23(4). С. 58 – 63.

10. Ротар Н. Ю. Політичні ідентичності в сучасній Україні: миська громада Чернівців. К.: ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 344 с.

11. Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практика. К.: Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.

12. Топалова Е. Х. Міжнародно-правові принципи реалізації прав національних меншин на політичне представництво Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології. 2013. Вип. 2. С. 144–151.

13. Хамітов Н. Людина і народ: етноантропологія. Філософія: світ людини. К.: Либідь, 2003. С. 399–414.

14. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; ППІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. К.: НАН України, 2016. 284 с.

Анотація

Філатов Б. А. Ідеологічні та ціннісні критерії інституційної диференціації політичного патріотизму. – Стаття.

Вивчаються ідеологічні та ціннісні аспекти інституційних моделей реалізації принципів політичного патріотизму. Розкривається значення ідеологічних політичних сил для просування патріотичних міркувань, встановлюються архетипові засади політичних цінностей патріотизму та їх зв'язок з основними ідеологічними системами сучасного світу. Розглядається вплив модерністських політичних ідеологій на політичну поведінку освіченого й культурного населення у випадку наявності низьких цивілізаційних стандартів розвитку суспільства. Вивчаються шляхи подолання проімперських та пострадянських ідеологічних настанов, які впливають на поведінку та цивілізаційний вибір громадян. Особливо це стосується тих політичних суб'єктів, хто пов'язаний із прийняттям державних рішень. З'ясовуються доктринальний зміст положень модерного та постмодерного політичного патріотизму, які визначають ціннісні основи громадянства й толерантності. З'ясовується ціннісне підґрунтя українського політичного патріотизму в умовах політичних трансформацій та європейського вектору розвитку.

Ключові слова: політичний патріотизм, політичні інститути, політичні ідеології, громадські рухи, політичні архетипи.

Аннотация

Филатов Б. А. Идеологические и ценностные критерии институциональной дифференциации политического патриотизма. – Статья.

Изучаются идеологические и ценностные аспекты институциональных моделей реализации принципов политического патриотизма. Раскрывается значение идеологических политических сил для продвижения патриотических соображений, устанавливаются архетипические основы политических ценностей патриотизма и их связь с основными идеологическими системами современного мира. Рассматривается влияние модернистских политических идеологий на политическое поведение образованного и культурного населения в случае наличия низких цивилизационных стандартов развития общества. Изучаются пути преодоления проимперских и постсоветских идеологических установок, которые влияют на поведение и цивилизационный выбор граждан. Особенно это касается политических субъектов, связанных с принятием государственных решений. Выясняется доктринальный смысл положений современного и постмодернистского политического патриотизма, которые определяют ценностные основы гражданства и толерантности. Выясняется ценностное основание украинского политического патриотизма в условиях политических трансформаций и европейского вектора развития.

Ключевые слова: политический патриотизм, политические институты, политические идеологии, общественные движения, политические архетипы.

Summary

Filatov B. A. Is the Ideological and valued criteria of institutional differentiation of political patriotism. – Article.

The ideological and value aspects of institutional models of the implementation of the principles of political patriotism are studied. The importance of ideological political forces for promoting patriotic considerations is revealed, archetypal foundations of political values of patriotism and their connection with the main ideological systems of the modern world are established. The influence of modernist political ideologies on the political behavior of the educated and cultural population in the case of low civilization standards of society development is considered. The ways of overcoming the imperial and post-Soviet ideological guides that influence the behavior and civilizational choice of citizens are studied. This is especially true of those political actors who are involved in the adoption of state decisions. The doctrinal content of the provisions of modern and post-modern political patriotism, which determine the values of citizenship and tolerance, is clarified. The value background of Ukrainian political patriotism is determined in the context of political transformations and the European vector of development.

Key words: political patriotism, political institutes, political ideologies, social movements, political archetypes.